

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH
MARKAZI

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumani

MATERIALLARI

“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

D 26

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar [Matn]: to‘plam / Sh.Sirojiddinov.
– Toshkent: Bookmany print, 2025. – 450 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari hamda tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, magistrlar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari doktori, professor

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori, professor

M.Umirzoqova, filologiya fanlari doktori, dotsent

H.Yodgorov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

N.Quldashev, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Ilmiy-metodik kengashida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-774-7

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

LINGVISTIK TADQIQOTLARDA SO‘Z O‘YINLARINING O‘RNI

Zulayho MAHMUDOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada so‘z o‘yinlarning o‘rganilishi bayon qilingan. So‘z o‘yinlariga oid qarashlar, uning o‘zbek va jahon tilshunosligida tadqiq etilishiga oid ayrim mulohazalar berilgan. Jahon tilshunosligiga doir ishlarning qiyosiy tahlili, xususan, S.Loxova, E.Voronichev, T.Grina kabi rus tilshunosligi olimlarining ushbu sohaga qo‘shgan hissalari, ishlarining ko‘lami, shuningdek, o‘zbek tilshunosligidagi S.Karimov, M.Yo‘ldoshev, G.Yaxshiyevalarning ushbu sohada qilingan ishlar tahlili hamda e‘tibor qaratilgan jihatlari berib o‘tilgan. So‘z o‘yinlariga doir ishlar muhokamaga tortilgan. Kommunikatsiya jarayonida nutqni ta’sirchan qiluvchi usul-vositalarning o‘rni hamda ahamiyatini ochib bergan ilmiy tadqiqot ishlari maqolada asosiy o‘rinni egallaydi. Asosan, rus hamda o‘zbek tilshunosligidagi stilistik tahlillarda so‘z o‘yinlarining o‘rganilishi baholangan.

Kalit so‘zlar: so‘z o‘yini, kommunikatsiya, qiyosiy tahlil, rus tilshunosligi, o‘zbek tilshunosligi, ekspressivlik, stilistika, uslub, shakl, mazmun.

The Role of Wordplay in Linguistic Research

Abstract

This article describes the study of word games. Views on word games, some comments on their research in Uzbek and world linguistics are given. A comparative analysis of works on world linguistics, in particular, the contributions of Russian linguistics scholars such as S. Lokhova, E.Voronichev, T.Grina to this field, the scope of their work, as well as an analysis of the works of S. Karimov, M. Yuldoshev, G. Yakhshiyeva in this field in Uzbek linguistics and the aspects they focused on are given. Works on word games are discussed. The main place in the article is occupied by scientific research works that reveal the role and importance of methods and means of influencing speech in the process of communication. Basically, the study of word games in stylistic analyses in Russian and Uzbek linguistics is evaluated.

Keywords: wordplay, communication, comparative analysis, Russian linguistics, Uzbek linguistics, expressiveness, stylistics, style, form, content.

So‘z o‘yinlari qadimdan tilshunoslik, adabiyotshunoslik va folklorshunoslik tadqiqotlarining muhim mavzularidan biri hisoblanadi. So‘z o‘yinlari tildagi ko‘p ma’nolilik, o‘xshashlik, tovush o‘xshashligi, ma’no almashishi kabi hodisalarga

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Farg‘ona viloyati hududiy bo‘linmasi, mahmudovazulayho42@mail.com

asoslanib, estetik ta'sir kuchini oshiradi hamda auditoriyada kulgi, qiziqish yoki o'ychanlik uyg'otadi.

1. So'z o'yinlari tushunchasi

Tilshunoslikda so'z o'yini lingvistik ijodkorlikning alohida ko'rinishi bo'lib, unda fonetik, morfologik, semantik va pragmatik birliklarning o'zaro o'yinli qo'llanilishi kuzatiladi (Xudoyberganova, 2019). So'z o'yinlari nafaqat badiiy matnlarda, balki kundalik nutqda, reklama va publitsistikada ham keng uchraydi (Karimov, 2020).

2. So'z o'yinlarining lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati

Fonetik darajada: tovush o'xshashligiga asoslangan hazillar, qofiyadosh so'zlar orqali nutq musiqiyliigi va esda qolarli bo'lishi ta'minlanadi (Rahimova, 2018).

Leksik-semantik darajada: omonim, paronim, polisemiya asosida yaratilgan so'z o'yinlari tilning boy imkoniyatlarini ochib beradi (Sa'dullayev, 2016).

Pragmatik darajada: so'z o'yinlari auditoriyaga bevosita ta'sir qilish, uni jalb etish va muloqot jarayonida hissiy aloqani kuchaytirishga xizmat qiladi (Xudoyberganova, 2019).

3. Adabiyot va folklorda so'z o'yinlari

Adabiyotshunoslikda so'z o'yinlari satira, hajviy she'rlar, maqol va matallarda keng uchraydi. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida tazod, tajnis, qofiyaviy o'yinlar badiiy ifodani kuchaytiruvchi vosita sifatida tahlil qilingan (Navoiy, 1960). Xalq og'zaki ijodida esa topishmoq va latifalarda so'z o'yinlari ko'proq uchraydi (Jabborov, 2017).

4. Zamonaviy qo'llanish sohasi

Bugungi kunda so'z o'yinlari: reklama matnlarida (qiziqarli, esda qolarli shior yaratishda), siyosiy nutqlarda (kesatq va kinoya vositasi sifatida), internet va ijtimoiy tarmoqlarda (meme, post, hazil shaklida) keng tadqiq qilinmoqda (Karimov, 2020).

So'z o'yinlari lingvistik tadqiqotlarda til imkoniyatlarini ko'rsatish, estetik zavq uyg'otish va nutq samaradorligini oshirishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ularning o'rganilishi tilshunoslikning fonetika, semasiologiya, pragmatika va stilistika bo'limlari uchun muhim ilmiy material beradi. Ma'lumki, so'zlashuv, badiiy, publitsistik uslublarga oid bo'lgan til birliklarini maqsadli ravishda buzib, ongli tarzda so'zlovchining kommunikatsiya jarayonida yangi va o'zgacha ma'nolarni yuzaga chiqarishda foydalaniladigan lisoniy o'yinlar lingvistik tadqiqot markaziga nisbatan keyinroq keldi. Buning sababini pragmatika, semantika, stilistika sohalaridagi tadqiqotlarning nisbatan kechroq shakllangani bilan izohlash mumkin. Shuni inobatga olsak, "so'z o'yini jahon tilshunosligining tadqiqot obyekti sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslarning diqqat markazidagi lingvostilistik muammoga aylandi." (X.Dusmatov, 2022, 21-bet) Shunga qaramay lingvostilistik tadqiqot obyekti sifatida lisoniy o'yinlarning ayrim jihatlari, jumladan,

uning nutq uslublarida (<https://www.litdic.ru/kaambur/>) namoyon bo'lishi, turlari, o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi. Mazkur jihatlar badiiy, ommabop, so'zlashuv uslubi materilallari asosida o'rganildi. Xususan, so'z o'yinlarining siyosiy matnlarda qo'llanilishi S.Loxova, ekspressiv nutqda qo'llanilishi E.Voronichev, badiiy matnda qo'llanilishi T.Grina, OAV va reklama matnlaridagi qo'llanilishi S.Ilyasova, reklama matnlaridagi holati N.Lazovskaya kabi olimlar tarafidan o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida ushbu masala bo'yicha ishlar mavjud bo'lib, qator olimlar tarafidan o'rganilgan, tadqiq etilgan. S.Karimovning "O'zbek tili funksional stilistikasi" (Karimov Suyun, 2010), "O'zbek tilining fonetik stilistikasi" (Karimov Suyun, 2017) monografiyalarida, M.Yo'ldoshev va boshqalarning "Badiiy matnning lisoniy tahlili" (M.Yo'ldoshev va boshq., 2010) qo'llanmasida, G.Yaxshiyevaning "O'zbek tilida fonografik uslubiy vositalar" (Yaxshiyeva, 1997), X.Dusmatovning "O'zbek milliy so'z o'yinlarining lingvostilistik tadqiqi" mavzusidagi nomzodlik ishlarida lisoniy o'yin va ularning tahliliga doir ishlar sanaladi. So'z o'yinlarida subyektiv baho va so'zlovchining yashirin maqsadi bo'lganligi uning tadqiqot matni sifatidagi obyektini kengaytirdi. Xususan, uslublar doirasida o'rganilgan lisoniy o'yinlar endilikda latifa, payrov, askiya, qiziqchilik matnida ham o'z aksini topdi va tadqiq qilindi. Jumladan, X.Do'smatovning "Askiya matnining lingvostilistik tadqiqi" (H.Dusmatov, 2018) mavzusidagi doktorlik ishi mazkur sohada qilingan dastlabki ishlar sirasiga kiradi. Undan so'ng I.Rustamovning "Kichik janr matnlarning pragmatik kognitiv va milliy madaniy mohiyati (O'zbek va ingliz latifalari misolida)" (Rustamov, 2019), Y.Madaliyevning "Turkiy xalqlar og'zaki ijodida latifa janri (o'zbek va qozoq latifalari misolida)" (Madaliyev, 2021) mavzusidagi doktorlik ishlari orqali yuqorida sanab o'tilgan janrlar tadqiq qilingan, lekin so'z o'yinlari misolida o'rganilmagan.

O'zbek tilshunosligida so'z o'yinlari haqida qo'shimcha ma'lumotlar

1. So'z o'yinlari va til tizimi

So'z o'yinlari o'zbek tilida asosan quyidagi til hodisalariga tayanadi:

Polisemiya – bir so'zning bir nechta ma'nosi. Masalan, "yoz" so'zi fasl va yozish harakatini bildirishi mumkin. Bu holat she'riyatda mazmuniy o'yin yaratadi (Karimov, 2014).

Omonimlar – shaklan bir xil, ammo ma'nosi turlicha so'zlar. Masalan, "qalam" (yozuv asbobi va o'simlik ildizi) (Sa'dullayev, 2016).

Paronimlar – talaffuzi yaqin, ammo ma'nosi turlicha so'zlar: "savol-javob", "adab-odob". Ular ko'pincha hazil va kinoya asosida qo'llanadi (Rahimova, 2018).

2. So'z o'yinlari va stilistika

O'zbek tilshunosligida stilistika fanida so'z o'yinlari badiiy vosita sifatida qaraladi. Masalan: Tajnis – bir xil shaklli, lekin ma'nosi turlicha so'zlarni qo'llash:

"Ko'ngil ko'ngilni sevsa, ko'ngil bo'lur" (Navoiy, 1960).

Mubolag‘a va tazod – o‘xshash yoki qarama-qarshi ma’noli so‘zlar yordamida kuchli ta’sir yaratish. Ironiya va kinoya – o‘zbek adabiyotida va zamonaviy publitsistikada keng qo‘llanadi.

3. So‘z o‘yinlari va xalq og‘zaki ijodi

O‘zbek folklorida so‘z o‘yinlari didaktik va kulgili maqsadda ishlatilgan:

Topishmoqlar – so‘zning yashirin ma’nosini ochishga qaratilgan:

“Otamning oti bor, minib bo‘lmaydi” (javob: otashin).

Maqollar – qisqa, ammo chuqur mazmunli so‘z o‘yinlariga boy:

“Qizil til – qora kunga qoldirar.”

Latifalar – o‘zbek xalqida yumor vositasida ma’naviy tarbiya beruvchi asar sifatida shakllangan (Jo‘rayev, 2015).

4. So‘z o‘yinlari va zamonaviy kommunikatsiya

Bugungi kunda so‘z o‘yinlari quyidagi sohalarda dolzarbdir:

Reklama – mahsulot nomlari va shiorlarda. Masalan, “Asal kabi shirin – Asalim sharbati” kabi misollar (Abduvaliyev, 2017).

Ommaviy axborot vositalari – sarlavhalarda qisqa va esda qolarli o‘yinli iboralar ishlatiladi.

Ijtimoiy tarmoqlar – so‘z o‘yinlari “memlar” va hazil postlari orqali tez tarqaladi, yoshlar nutqida keng o‘rin olmoqda.

5. So‘z o‘yinlari tadqiqotlarida ilmiy yondashuvlar

O‘zbek tilshunosligida bu mavzu bir necha yo‘nalishda tadqiq etilgan:

Fonetik va semantik tahlil – tovush uyg‘unligi va ma’no o‘yinlari asosida.

Stilistik yondashuv – so‘z o‘yinlarini badiiy nutqda qo‘llash xususiyatlari.

Pragmatik yondashuv – kommunikatsiyada auditoriyani jalb qilish, kulgi va kinoya yaratishdagi vazifasi (Xudoyberganova, 2018).

O‘zbek tilshunosligida so‘z o‘yinlari xalq og‘zaki ijodidan boshlab mumtoz adabiyot, zamonaviy adabiyot va kommunikatsiya sohalarigacha turlicha shakllarda qo‘llanib kelmoqda. Ular tilning estetik, didaktik va kommunikativ imkoniyatlarini yoritib beradi. Bugungi kunda reklama, siyosiy nutq va ijtimoiy tarmoqlar tilida ham so‘z o‘yinlarining ahamiyati ortib bormoqda.

Shunisi e’tiborliki, so‘z o‘yinlarining o‘ziga xos jihati eksplitsitlikdan uning zamiridagi implitsit holda yangi ma’noni yuzaga chiqarish va uning mohiyatini tushunib yetish katta mahorat sanaladi. Chunki xoh u tinglovchi bo‘lsin, xoh tadqiqotchi u so‘z o‘yinlarida yuzaga chiqadigan yashirin ma’noning mohiyatini anglashi kerak. So‘zlovchi o‘z fikrini olam manzarasining bir bo‘lagi sifatida baholaydi va so‘z o‘yini kodlangan holda (aksariyat komik tarzda) beradi. So‘zlovchi oddiy axborot berishdan chegaralanib, o‘z fikrini lisoniy o‘yinlar orqali yuzaga chiqaradi. Shuni ta’kidlash joizki, lisoniy o‘yin tushunilmasa, uning mohiyati ham ochilmaydi, so‘zlovchi o‘z maqsadiga yetmagan holda tinglovchi uchun

mavhumlik o‘z holicha qoladi. Shuning uchun lisoniy o‘yinlar yuzaga chiqarish va tushunish askiya kabi zakiylik va so‘zga ustalikni talab etadi.

Rus va jahon tilshunosligida lisoniy o‘yinlar turlicha talqin qilingan. Jumladan, V. Sannikov o‘z ishlarida so‘z o‘yinlarini “atay buziladigan noto‘g‘rilik” (Sannikov, 2002, 20-bet) deb baholagan bo‘lsa, L.Sapova lisoniy o‘ynlarni til imkoniyatlarini aniqlovchi tajriba sifatida qaragan. Mashhur rus olimi S.Nuxovning ta’kidlashiga qaraganda, “lisoniy o‘yin lingvo-ijodiy imkoniyat va qobiliyatning namoyon bo‘lishi” (Nuxov, 1997, 137–138-betlar) demakdir.

Lisoniy o‘yinlar ikki taraflama kommunikatsiya jarayonidan hosio bo‘ladigan natijadir. Chunki yuqorida ta’kidlaganimizdek, so‘z o‘yinlarining adesat va adresantlarning badihago‘yligidan yuzaga chiqadigan lisoniy jarayondir. Ikkiyoqlama hamohanglik, ifoda va mazmun, shakl va ma’no birliklaridan hosil bo‘ladigan so‘z o‘yinlarining ko‘lami kengayib boraveradi. “...komik effektga erishish maqsadida lisoniy me’yordan ongli tarzda og‘ishning natijasi” (Usolkina, 2002, 20-bet) bo‘lgan so‘z o‘yinlari ayrim tilshunoslik tadqiqotlarida til o‘yinlaridan faqlangan. Ammo keyingi ishlarda (Dusmatov, 2022, 25-bet) so‘z o‘yini til o‘yinlarining bir qismi sifatida baholanadi. Biz ham shu yo‘ldan yurgan holda ishimizda lisoniy o‘yinlar til o‘yinlarining bir bo‘lagi sifatida baholashga harakat qilamiz.

Keyingi yillarda qilingan lingvistik tadqiqot ishlarida lisoniy o‘yinlar lingvistik me’yorning buzilishi, tizimli munsabatlarni maqsadli buzish yoki umuman, til birliklarini maqsadli buzib, effektga erish deb qarash shakllandi. Demak, har qanday muloqot shaklida til elementlaridan maqsadli foydalanib, ularni me’yoridan og‘dirish (ya’ni bu yerda buzib foydalanish) so‘z o‘yinlarining yaratilishiga zamin bo‘la oladi. Lisoniy o‘yinlarning dastlabki tadqiqi rus yoki jahon tilshunosligiga oid bo‘lsa-da, ularni yaratilishi bevosita sharq mumtoz poetikasiga borib taqaladi. Ma’lumki, sharqona odob namunasi sifatida ikki suhbatdosh o‘z fikrini dabdurustdan yuzga aytmay, hayo bilan, nozik did, fasohat bilan bayon qilgan. So‘z san’atkorlarining bu usuldan foydalanishi o‘z-o‘zidan so‘z o‘yinlarining shakllanishi va rivojlanishiga omil bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Xossatan, oddiy suhbat jarayoniga qaraganda so‘z o‘yinlari bilan berilgan fikr insonni o‘ylashga, chuqur mushohadaga berilishga va qarshi tarafga shu xilda javob qaytarishga, bu esa hozirjavoblikning rivojlanishiga olib kelgan. Lisoniy o‘yinlar shu jihati bilan barcha tur-janrlarning tasvir vositasi sifatida baholansa hm, “u satir-yumor xarakteridagi asarlarda ko‘proq hazil-mutoyiba quroli, kulgi chiqarish usuli” (Dusmatov, 2022, 27-bet) vazifasini bajaradi. Bu kabi o‘yinlar “so‘zlarning ko‘p ma’noligiga, fonetik strukturasi bir xilligiga asoslanadigan so‘z o‘yini, so‘zlarni shunday qo‘llashdan iborat nutq figurasi” (Xojiyev, 2002, 41-bet) ekan, demak, unda ham eksplitsitlik, undan ham ko‘p implitsitlik ustun bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Дусматов Х. (2022). *Ўзбек миллий сўз ўйинларининг лингвостилистик тадқиқи*: Филол. фан. номз...дисс. Фарғона.
- Dusmatov H. (2018). *Askiya matnining lingvostilistikasi*. Filol.fan.fal. dok...diss. avtoref. Farg'ona.
- Ҳожиёв А. (2002). *Тилишунослик терминларининг изоҳли лугати*. Тошкент.
- Karimov Suyun. *O'zbek tili funksional stilistikasi*. Monografiya. Samarqand, 2010.
- Karimov Suyun. (2017). *O'zbek tilining fonetik stilistikasi*. Monografiya. Samarqand: SamDU nashri.
- Мамадалиёв Я. (2021). *Туркий халқлар оғзаки ижодида латифа жанри*: Филол.фан.бўйича фал.дос. (PhD) ...дисс. автореф. Тошкент.
- Нухов С.Ж. (1997). *Языковая игра в словообразовании(на материале лексики английского языка): Дисс.докт. ... филол. наук*. Москва.
- Рустамов И. (2019). *Кичик жанр матнларнинг прагматик когнитив ва миллий маданий моҳияти*: Филол.фан.бўйича фал.дос.(PhD)...дисс.автореф.
- Санников В.З. (2002). *Русский язык в зеркале языковой игры*. М.: Языки славянской культуры.
- Усолкина А.В. (2002). *Языковая игра как текстообразующий фактор*. Автореф. дисс...канд. филол. наук.
- Yaxshiyeva G. (1997). *O'zbek tilida fonografik uslubiy vositalar: Filol. fan. nomzod. ...diss. avtoref*. Toshkent.
- Xudoyberganova M. (2019). *Tilshunoslikda so'z o'yinlari va ularning kommunikativ ahamiyati*. Toshkent: O'zMU nashriyoti,
- Karimov D. (2020). *Zamonaviy reklama matnlarida so'z o'yinlari*. Samarqand: SamDU, 2020.
- Rahimova N. (2018). *Nutq madaniyatida so'z o'yinlarining roli*. Buxoro: BuxDU.
- Sa'dullayev B. (2016). *Tilshunoslik asoslari*. Toshkent: O'qituvchi.
- Navoiy A. (1960). *Xazoyin ul-maoniy*. Toshkent: Fan.
- Jabborov A. (2017). *O'zbek xalq og'zaki ijodida so'z o'yinlari*. Andijon: AndDU.
- Xudoyberganova M. (2018). *Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti masalalari*. Toshkent: O'zMU.
- Abduvaliyev B. (2017). *O'zbek reklama matnlarida til va uslub*. Toshkent: Fan va texnologiya.
- Rahimova N. (2018). *Nutq madaniyatida so'z o'yinlarining roli*. Buxoro: BuxDU.